

ТАҚРИЗ МУҚАРРИЗИ РАСМӢ

ба диссертатсияи Сулаймонов Баҳманёр Сайдиҳсонович дар мавзуи “Мантиқ ва нақши методологии он дар таълимоти Абунасири Форобӣ ва Насируддини Тусӣ” барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои фалсафа аз рӯйи ихтисоси 6.3.2. – Таърихи фалсафа, шаҳри Душанбе, 2026. – 472 сах.

Мутобиқати мавзӯ ва муҳтавои диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсияи пешниҳодшуда ба яке аз масъалаҳои камтаҳқиқшуда ва муҳимми таърихи фалсафа – масъалаи мантиқ ва нақши методологияи мантиқӣ бахшида шудааст, ки дар таълимоти фалсафӣ-мантиқии ду мутафаккири барҷаста Абунасири Форобӣ ва Насируддини Тусӣ омӯхта мешавад. Мавзуи мазкур комилан ба ихтисоси 6.3.2. – Таърихи фалсафа мутобиқат намуда, муаллиф ба таври мутмаин ва бо далелҳои эътимодноки илмӣ, мувофиқ ба талаботи муосир мавзӯро асоснок карда, аҳаммиятнокии баррасии ҷанбаҳои мантиқӣ мутафаккирони мазкур, ҳамчунин, методологияи коркарди онҳоро дар рушди афкори илмӣ-фалсафии тоҷик ва ҷаҳон нишон медиҳад.

Матни диссертатсияи доктории Сулаймонов Б.С. дар сатҳи кофӣ илмӣ фарогирии муаллифро аз манбаҳои зинаи аввал ва дуюм ошкор карда, рушду нумуи афкори фалсафӣ, мантиқӣ-маърифатиро бо далелу бурҳони қотеъ эҳё, инкишофи фикрии ҷомеа, таҳаввули мусбату манфии хотираи таърихӣ ва пешрафти фикрии башарро эъмор менамояд, таҳаввули тафаккури мантиқӣ ва низомии маърифатро дар асоси андешаҳои Форобӣ ва Тусӣ таҳқиқ ва онҳоро дар вобастагӣ бо шароиту омилҳои таърихӣ равшан менамояд.

Мубрами мавзу таҳқиқ. Муаллиф набзи дискурси илмию методологии коркардаи файласуфони мазкурро дуруст эҳсос намуда, мантиқ ва фалсафаи асримиёнагии Шарқро аз тариқи таҳқиқи мақом ва мартабаи фалсафаи форсу тоҷик, обхурдагии он аз фалсафаи юнони бостонро дуруст муайян мекунад. Дар рисола ба масъалаи андозаи мустақилияти назариявии фалсафаи мутафаккирони мазкур аҳаммияти зиёд дода шуда, сохтор, мақсад ва методологияи ҳосилтаълимоти фалсафаи Форобӣ ва Тусӣ ба таври муқоисавӣ ва кулӣ ташаккул дода шудааст. Аҳаммиятнокии таълимоти Форобӣ ва Насируддини Тусӣ дар бораи мафҳуми қазия, қиёсу бурҳон ва маърифат ошкор ва таъсири он ба рушди фикри фалсафӣ собит гардидааст.

Вазифаҳои таҳқиқотро возеҳу равшан ифода намуда, муаллиф бо таъкид ба собиқаи пажӯҳиши васеи афкори Форобӣ ва Насируддини Тусӣ диққат дода, муайян кардааст, ки дар он асосан ба паҳлуҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва сиёсии афкори фалсафии мутафаккирони мазкур аҳаммият дода шуда, низоми мантиқии онҳо аз доираи омӯзиш берун мондааст. Муҳимияти таҳқиқи ин масъаларо дар замони муосир ба назар гирифта, эҳёи таваҷҷуҳи ҷаҳонӣ ба илм ва фалсафаро дар заминаи омӯзиши мероси мантиқии чунин шахсиятҳоро ҳадаф мегирад ва муаррифии саҳми фарҳанг ва тамаддуни асримиёнагии форсу тоҷикро дар рушди умумибашарии маърифат татбиқ месозад. Саҳми диссертант пеш аз ҳама дар он аст, ки кушиши бобарори дар муҳити илмию фалсафии муосир баррасии моделҳои нави илмӣ ва фарҳангии фаҳмиши мантиқ, маърифат ва асосҳои ақлониро намудааст. Аз ин лиҳоз, мероси Форобӣ ва Насируддини Тусиро ба таври баррасии захираи муҳими таълиму тарбияи тафаккури интиқодӣ ва таҳлили илмӣ дар муҳити ахлоқиву фарҳангии муосир ба ҷилва дода аст.

Объекти таҳқиқот ҳамчун омӯзиши афкори мантиқӣ ва маърифатии Абунасири Форобӣ ва Насируддини Тусӣ қарор дода шуда, мавзӯи он муайян кардани мазмун ва хусусиятҳои низоми мантиқӣ-маърифатии Форобӣ ва Насируддини Тусӣ дар заминаи осори фалсафӣ ва таърихии онҳо ифода ёфтааст.

Дарачаи навгонии натиҷаҳо дар диссертатсия ва нуктаҳои илмие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешавад. Навгонии асосии диссертатсия дар он мебошад, ки дар он омӯзиши муқоисавӣ ва таҳлили мантиқӣ-маърифатии осори Абунасири Форобӣ ва Насируддини Тусӣ ба роҳ монда шудааст, ки дар илми таърихи фалсафаи тоҷик то ҳол анҷом наёфтааст. Инчунин, пажӯҳиши тому куллии нақш ва мақоми муҳити илмӣ даврони мутафаккирон дар мисоли фарҳангистони «Байт-ул-ҳикма» омӯхта нашуда буда, нақши он дар ташаккули таълимоти мантиқӣ маърифатӣю фалсафии асримиёнагӣ ҳамчун дорои нақши асосӣ аввалин бор муайян гардидааст; роҳқори исботи нақши барҷастаи Форобӣ ва Тусӣ дар офариниши истилоҳот ва мақулотӣю фалсафӣю мантиқии шарқӣ дар заминаи мафҳумҳои ҷунонӣ боиси таъкиди алоҳида буда, ошкор намудани ғояҳои илмӣ-методологӣи мантиқӣ Арасту, таҳлили нақши он ба ташаккули назарияҳои ҳар ду мутафаккир боиси таҳсин аст; - дар заминаи муаллиф таҳлили контентӣ ва герменевтикиро ба кор бурда, ғояҳои тозаи мантиқӣ-маърифатӣю фалсафии Форобӣ ва Тусиро ошкор кардааст, ки барои таълимоти

мантиқии ҳар ду мутафаккирро бештар кушода додан кумак менамояд, мафҳум, қазия ва хулосабарории Форобӣ ва Тусӣ ҳамчун воситаҳои методологии маърифат таҳлил шудаанд, ки ин ҳам тозақорӣ ба ҳисоб меравад. Исботи он, ки таълимоти Форобӣ ва Тусӣ оид ба мақулаи «бурҳон» хусусияти нав ва муқоисавӣ дошта, барои муҳити илмии Тоҷикистон ва кишварҳои пасошуравӣ таҷрибаи тоза маҳсуб мешавад; - муайян кардани иртиботи мустақими ҷанбаҳои маърифатии таълимоти Форобӣ ва Тусӣ бо низоми мантиқӣ, баррасии мутобиқсозии мантиқи юнонӣ ба мантиқи шарқиро ҳамчун таҳаввулотӣ нави файласуфони мазкур; баҳодиҳии мантиқи Насируддини Тусӣ ҳамчун заминаи таҳқиқи муосири мантиқӣ ва фалсафаи иҷтимоӣ низ саҳмгузори дар рушди илми мантиқи тоҷик ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тавр, натиҷаҳои ба даст овардаи муаллифро чун саҳми эҷодкоронаи муаллиф дар омӯзиши низоми мантиқӣ ва маърифатӣ фалсафии Форобӣ ва Насируддини Тусӣ пазируфтани мумкин аст, ки заминаи илмиро дар таҳқиқоти минбаъда гузоштааст.

Асоснокӣ ва эътимоднокии хулосаву тавсияҳои дар диссертатсия ифодаёфта. Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда низ сифати навгарона дошта қадами тозае дар илми фалсафаи тоҷик ба ҳисоб мераванд. Аз ҷумла, муаллиф дар таҳқиқоти худ нишон дода аст, ки ташаккули таълимоти мантиқӣ-маърифатии мутафаккирони мазкур мустақиман ба муҳити фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ вобаста буда, ҳадафи Форобӣ ва Тусӣ афкори юнониёнро ба талаботи замони худ мутобиқ кардан будааст, ки дар натиҷа, мантиқ дар Шарқ на танҳо бо ворид кардани истилоҳот, балки нақши боризе дар эҳёи ақлгарой ва озодии фикр дошта аст. Муаллиф таъсиррасонии афкори Юнони қадим, бавижа, таълимоти Арасту ба концепсияҳои мантиқии Форобӣ ва Тусиро исбот карда, онро дар шакли бархурди интиқодӣ ва эҷодкорона, бо пешниҳоди низоми нави фикрӣ баррасӣ кардааст. Собит шуда аст, ки таъсири Юнон бештар нақши ҳидояткунанда дошта, мутафаккирони тоҷик бо така ба заминаҳои худӣ анъанавӣ мустақили мантиқиро ба вуҷуд овардаанд. Форобӣ ва Тусӣ истилоҳоти юнониро на танҳо тарҷума, балки бо бозсозӣ забони илмии Шарқро такмил додаанд. Форобӣ дар доираи луғатшиносӣ ва мантиқ истилоҳоти нав офарид, Тусӣ бошад, шабакаи мураккаби мақулаҳои мантиқиро таҳия намуд. Форобӣ бо така ба «Органон» низоми маърифати ақлро таҳия кард ва бурҳонро воситаи дарёфти ҳақиқат донист. Тусӣ ин равишро густариш дода, бурҳонро дар робита бо

ахлоқ, калом ва фалсафа таҳлил намуд. Бори аввал ғояҳои мантиқӣ-забоншиносии Форобӣ ва Тусӣ ба таври муқоисавӣ ва мустақил таҳлил шуданд. Форобӣ дар асоси анъанаи юнонӣ, вале дар доираи мактаби худӣ, равиши ақлгароиро ташаккул дода, нахустин бор мафҳуми илм ва мантиқро дар як низоми маърифатӣ ба ҳам пайваст намуд. Нақши Насируддини Тусӣ низ барҷаста буда, ӯ низоми муқаммали мантиқро таҳия карда, тамоми бахшҳои онро дақиқан тавсиф менамояд, қиёсро бо истидлоли ахлоқӣ ва илмӣ муттаҳид намуда, ба мантиқ иртиботи иҷтимоӣ додааст. Муаллиф бо далелҳо исбот намудааст, ки мутафаккирони мазкур бори аввал бурҳонро ҳамчун мақулаи марказии низоми мантиқии худ қарор дода, онро баландтарин шакли исбот ва воситаи таҳкими маърифати илмӣ мешумориданд. Аз равиши кор маълум мешавад, ки хулоса ва тавсияҳои пешниҳодкардаи диссертант бо далелҳои илмӣ асоснок шудаанд. Дар пояи таҳлили амиқи манбаъҳои фалсафӣ, таҷрибаи назариявӣ амалии соҳа ифодагардидани онҳо эътимодноқ буда, бинобар муқоисаи афкори мактабҳои гуногуни фалсафӣ коркард шудаанд. Натиҷаҳо аз ҷиҳати илмӣ собит, тавсияҳои пешниҳодгардида сазовори истифода дар таҳқиқоти минбаъда ва раванди таълими фанҳои фалсафӣ мебошанд.

Рисола мазмунан ва мантиқан сабки баёни илмӣ дошта, ба меъёрҳои таҳқиқоти докторӣ комилан мувофиқ аст. Ҳадаф, омӯзиши афкори мантиқӣ ва маърифатии Абунасири Форобӣ ва Насируддини Тусӣ ва муайян кардани мазмун ва хусусиятҳои низоми мантиқӣ-маърифатии Форобӣ ва Насируддини Тусӣ дар заминаи осори фалсафӣ ва таърихии онҳо дар маҷмуъ ҳосил шудааст.

Ҳаҷм ва сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз ҷиҳати сохтор ва ҳаҷми худ мувофиқи ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқ буда, бо ҳалли масъалаҳои илмӣ мавриди назар тавсиф меёбанд. Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия ба талаботи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон пурра мутобиқат мекунад. Дар муқаддима аҳамияти мавзӯ асоснок гардида, ҳадафу вазифаҳо, объекти таҳқиқ, предмет, наwgониҳои илмӣ ва аҳамияти амалӣ муайян шудаанд. Қисмати асосӣ аз панҷ боб иборат буда, масъалаҳои назариявӣ методологӣ ва ҷанбаҳои онтологӣ гносеологӣ мавзӯро фаро мегирад. Хулоса ва тавсияҳо натиҷаҳои умумии таҳқиқро дар бар мегиранд ва ба масъалаи асосии диссертатсия мутобиқанд.

Сохтори кор, ки аз муқаддима, панҷ боб, сздаҳ параграф, хулоса, тавсияҳо ва рӯйхати адабиёт иборат мебошад, ҷавобгӯи талабот нисбат

ба таҳқиқоти докторӣ буда, тибқи талаботи КОА ва шиносномаи ихтисоси 6.3.2. – таърихи фалсафа таълиф шудааст. Рӯйхати адабиёт 476 номгӯйро дар бар гирифта, ҳаҷми умумии диссертатсия 472 саҳифаи чопии компютериро ташкил медиҳад.

Дар муқаддима аҳаммияти мавзӯи таҳқиқ асоснок шуда, ҳадафу вазифаҳо, объекту предмети таҳқиқ, навгонии илмӣ, аҳаммияти амалии натиҷаҳои бадастовардашуда муайян шудаанд. Қисмати асосии диссертатсия аз панҷ боб ва сздаҳ зербоб иборат буда, дар он масъалаҳои назарӣ амалӣ, методологӣ ва ҷанбаҳои фалсафӣ, мантиқӣ ғносеологии мавзӯ ба таври хеле возеҳ баррасӣ гардидаанд. Хулоса ва тавсияҳо натиҷаҳои умумии таҳқиқро дарбар гирифта, ба масъалаи асосии диссертатсия пурра мувофиқ мебошанд.

Дар боби якум, таҳти унвони «Заминаҳои назариявӣ методологии афкори мантиқӣ маърифатии Абунасири Форобӣ ва Насируддини Тусӣ», ки аз ду зербоб иборат аст, муҳити иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии асрҳои миёна, ки дар он ду мутафаккири барҷастаи тоҷик – Абунасири Форобӣ ва Насируддини Тусӣ умр ба сар бурда, ҷаҳонбинии илмӣ ва низоми мантиқии худро ташаккул додаанд, мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Дар зербоби якум таҳти унвони «Заминаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии пайдоиш ва ташаккули афкори мантиқӣ маърифатии Абунасири Форобӣ ва Насируддини Тусӣ», шароити таърихӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии асрҳои миёна, ки дар онҳо ҷаҳонбинии илмӣ ва афкори фалсафии ин ду мутафаккири барҷаста шакл гирифтааст, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегирад. Вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии давраи ибтидоии асрҳои миёна, ки дар он Абунасири Форобӣ ва Насируддини Тусӣ ҳаёт ба сар мебуданд ва барои рушди тафаккури фалсафӣ-мантиқии онҳо заминаи мусоид фароҳам омада буд, ба ду гуна аст: яке хусусияти ифротӣ ва ақлсизӣ ва дигаре хусусияти ақлгароёнаву хирадмеҳварона дошт. Мафкураи иҷтимоии ифротии исломӣ сирфан ба сарчашмаҳои муқаддаси исломӣ таъяс намуда, инсонро ҳамчун як маҳлуқи қомилан мутеи сарнавишту қазову қадар ва беирода тавсиф мекард ва ҳаёти ӯро муваққату беарзиш медонист.

Аммо мафкураи иҷтимоии навъи дуюм, баръакс, дар баробари эҳтирому эътиқод ба сарчашмаҳои дини муқаддас, инчунин, ба ақлу хиради инсонӣ низ арзиши баландеро қойл буд. Он инсонмеҳвариро пеша дошта, инсонро як маҳлуқи оқилу соҳибирода тавсиф намуда, вазъу ҳолат ва қадру манзалати онро бо ақлу дониш, одобу ахлоқ ва қобилиятҳои зеҳнӣ ҷисмонӣ вобаста мекард. Ин ду навъи мафкура

дар муборизаи байни тарафдорони фалсафаи калом ва ҷонибдорони донишҳои дунявӣ ва ҳикмати юнонӣ зухур кард, ки ба тафаккури мутафаккирон, аз ҷумла, бар афкори Абунастри Форобӣ таъсири бузург гузошт.

Дар зербоби дуюми боби якум, бо унвони «Нақши фалсафаи Юнони қадим дар рушди андешаи мантиқию маърифатии Абунастри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ», таъсири фалсафаю мантиқи Юнон ба ташаккули афкори Форобӣ ва Тусӣ баррасӣ шуда, андоза, ҷанбаҳои муҳимми ин таъсирпазирӣ ва роҳҳои бозофарии он дар осори ду мутафаккир таҳлил мегардад. Дар он гуфта мешавад, ки ақидаҳои файласуфони Юнони қадим таъсири амиқе ба назарияҳои мантиқии Форобӣ ва Насируддини Тусӣ гузоштаанд ва он дар пояи маърифати олам ва инсон ташаккул ёфтааст. Ба маънои дигар, дар ташаккули мантиқи ин ду мутафаккир, қабл аз ҳама, гносеология ва эпистемологияи онҳо мавқеи хоса доранд. Агар назарияи мантиқиро дар доираи маърифати ҳиссӣ ва ақлии онҳо баррасӣ намоем, маълум мегардад, ки он ба мушаххасот ва муҷаррадот марбут буда, аз узвҳои ҳис ва ақл сарчашма мегирад. Ин назария дар таълимоти Форобӣ ба воситаи фаязони ақл дар шакли ақли даҳгона ва дар андешаҳои Насируддини Тусӣ тавассути нафси кул то ба нафси ақлонӣ (ё нафси нотиқа) таҳаввул меёбад.

Боби дуюм диссертатсия таҳти унвони «Шаклҳои асосии тафаккур дар таълимоти Абунастри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ», ки аз се зербоб иборат аст, ба таҳлили равандҳои ташаккул ва тақомули шаклҳои гуногуни тафаккур бахшида мешавад. Дар ин боб равобитаи байни мантиқ, мафҳумсозӣ ва истидлол, ки дар осори ду мутафаккири барҷаста ҷойгоҳи хоса доранд, мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

Зербоби аввал, бо унвони «Хусусиятҳои хоси ташаккули мафҳумҳо ва мақулаҳои илмӣ-мантиқӣ дар таълимоти Абунастри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ», ба баррасии равандҳои таърихӣ ва назариявии ташаккули мафҳумҳо, истилоҳот ва категорияҳои мантиқӣ бахшида шудааст. Дар ин ҷо, таъкид мегардад, ки ташаккули шаклҳои тафаккури мантиқӣ дар заминаи фарҳангии Шарқ ва дар иртибот бо анъанаи юнонӣ сурат гирифта, дар осори Форобӣ ва Тусӣ ба марҳилаи нави илмӣ расидааст.

Форобӣ сарчашмаҳои муғолатаро тасниф намуда, онҳоро ба навъҳо ҷудо мекунад. Тусӣ низ таҳти таъсири Арасту мақолаи ҳафтуми «Асос-ул-иқтибос»-ро ба софистика бахшида, онро «Дар муғолата ва онро суфастико хонанд» номидааст. Ӯ ду ҷанбаи муғолатаро ҷудо

мекунад: аввал, он чӣ ба зот дахл дорад (табқият) ва дувум, он чӣ ба араз марбут аст, ки худ ба ҷаҳор қисм тақсим мешавад. Дар ин раванд, Тусӣ аломатҳои муштарак бо бурҳон ва ҷадалро низ зикр мекунад.

Умумияти андешаҳои Форобӣ ва Тусӣ дар он аст, ки қолаби ин масъала аз доираи софистикаи Арасту берун намеравад. Онҳо маърифати мантиқиро ба яке аз мақулаҳои асосии мантиқ – қиёс вобаста медонанд. Дар таҳқиқоти ҳарду, қиёс ҳамчун абзоре шарҳ дода мешавад, ки робитаи яқини байни муқаддамот ва хулосаҳоро таъмин месозад.

Дар зербоби дуюми боби дуюм, бо унвони «Мафҳум ҳамчун шакли тафаккур дар осори Абунасири Форобӣ ва Насируддини Тусӣ», мақоми хосаи мафҳум ҳамчун шакли асосии тафаккур дар анъанаи мантиқии форсӣ-тоҷикӣ таҳлил мегардад. Дар он гуфта мешавад, ки дар осори Форобӣ ва Насируддини Тусӣ мақулаи мафҳум дар доираи анъанаи арастуии мантиқшиносӣ баррасӣ шуда, бар он така мекунад, ки мантиқ ҳамчун илм қонунҳои тафаккури дурустро муайян месозад ва омӯзиши он аз таҳқиқи мафҳум оғоз мегардад. Ба андешаи Форобӣ, мантиқ заминаи асосии қонунҳои фикр аст ва маҳз, тавассути омӯзиши мафҳум имкони таъмини устувории ин илм фароҳам меояд. Дар ин замина, мафҳум ҳамчун шакли фикрӣ ва таҷассуми гуногунии фаъолияти равонӣ ҷилваи ҷавҳари инсонро ифода мекунад.

Мафҳум аз доираи маъноии худ берун рафта, дар ҳаёти қазия мақоми ҷузъи таркибиро касб мекунад ва ба унвони мақулаи мантиқӣ дар равандҳои маърифатӣ нақш мебозад. Барои дарки дурусти сохтори мафҳум зарур аст, ки ашё дар доираи синфи муайян тасниф шаванд. Танҳо, дар чунин ҳолат, мафҳум метавонад маълумоти умумӣ дар бораи ашёи як навъи мушаххас дода, мазмуни умумӣ фароҳам оварад.

Дар зербоби сеюми боби дуюм, бо унвони «Моҳият ва ҷойгоҳи қазия дар низоми мантиқии Абунасири Форобӣ ва Насируддини Тусӣ», мақоми қазия ҳамчун шакли асосии баёни воқеии тафаккур дар илми мантиқ мавриди таҳлил қарор мегирад. Қазия дар мантиқ мақоми меҳварӣ дошта, робитаи байни мафҳумҳоро тавассути тасдиқ ё инкор ифода намуда, дурустӣ ё нодурустии андешаро муайян месозад. Ин мақула дар анъанаи Юнони қадим ва дар мантиқшиносии асрҳои миёна, хусусан, дар осори Форобӣ ва Тусӣ таҳким ва тақвият ёфтааст.

Мавқеи ҳар ду мутафаккиро муқоиса намуда, хулоса карда мешавад, ки дар таҳқиқи мафҳум, қазия ва қиёс баёнгари рушди назарияи мантиқ дар асрҳои миёна аст. Аз ин рӯ, мероси Форобӣ ва

Тусӣ на танҳо аҳаммияти таърихӣ, балки арзиши назариявӣ барои таҳкими мантиқшиносии муосир низ доранд.

Боби сеюм бо унвони «Воситаҳои асосии инкишофи дониш дар мероси мантиқии Абунасри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ» аз се зербоб иборат аст. Дар зербоби аввали он – «Ҳамбастагии тафаккур ва забон дар таълимоти мантиқӣ-маърифатии Абунасри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ», нақши меҳварии тафаккур ва забон ҳамчун ду падидаи асосии маърифатӣ мавриди таҳлил қарор гирифта, нақши мутафаккирон дар тавсеа ва тақомули фаҳмиши илмӣ ин ду мафҳум чун саҳми арзанда баҳогузори шудааст. Истилоҳофаринии Форобӣ дар асарҳояш – «Китоб фӣ ал-луғат», «Эҳсо-ул-улум», «Мадҳал-ул-мантиқ», «Китоб-ул-хуруф» ва «Ал-алфоз-ул-мустаъмала фӣ ал-мантиқ» омӯхта шуда, робитаи мантиқ ва забон аз тарафи ӯ собит шудааст.

Ҳарду мутафаккир, бо таъкид бар умумияти қонунҳои мантиқ ва хусусияти маҳаллии забонҳо, як ҷаҳонбинии илмӣ умумибашариро пешниҳод намудаанд. Мероси онҳо имрӯз низ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дошта, ба таҳкими худшиносии миллӣ ва рушди тафаккури фалсафӣ мусоидат мекунад.

Дар зербоби дуюми боби сеюм – «Нақши қиёс ва айнияти тафовути он дар низоми мантиқии Абунасри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ», қиёс ҳамчун воситаи муҳимми ҳулосабарорӣ ва шинохти ақлӣ баррасӣ мешавад. Аз замони Арасту то давраи Форобӣ ва Тусӣ назарияи қиёс пайваста такмил ёфта, ба яке аз асосҳои маърифати илмӣ табдил шудааст. Арасту дар «Аналитика» таъкид мекунад, ки қиёс чизи умумӣ буда, бурҳон танҳо навъе аз он аст, аммо на ҳар қиёс бурҳон шуда метавонад.

Форобӣ қиёсро ба ду навъ ҷудо мекунад: иқтиронӣ ва истисноӣ. Ба андешаи ӯ, қиёси иқтиронӣ ҳангоми пайвастании қазияҳо бо ҳам шакл мегирад ва дар он ҳам умумият ва ҳам фарқият вучуд дорад. Барои ифодаи истилоҳоти қиёс Форобӣ аз ду мафҳум истифода мебарад: «ҳад» (миёна) ва «тараф» (канорӣ). Қисми миёна «ҳад-ул-авсат» номида мешавад, ду қисми канорӣ «тарафайн». Аз миёни онҳо бузургтарин «тараф-ул-аввал» ва хурдтарин «тараф-ул-охир» хонда мешавад.

Ҳам Форобӣ ва ҳам Тусӣ бо тавачҷуҳ ба заминаҳои маърифатӣ ибтидоӣ, назарияи қиёсро ба як низоми мукаммали шинохти мантиқӣ ва маърифатӣ табдил додаанд, ки то имрӯз арзишманд ва омӯзанда аст. Таҳлили таълимоти мантиқии Форобӣ ва Насируддини Тусӣ дар бораи назарияи қиёс нишон медиҳад, ки ҳар ду мутафаккир тавонистаанд ин

мафҳуми бунёди ро на танҳо ҳамчун воситаи мантиқии истихроҷи хулоса, балки ҳамчун василаи маърифат арзёбӣ ва ташҳиси ҳақиқатро дар зеҳни инсон матраҳ созанд.

Фаробӣ бо ҷорӣ намудани истилоҳоти дақиқ ва таркиби дурусту усулманди қиёс заминаи аслии мантиқшиносии Шарқро гузошт. Тусӣ бошад, бо таҳлили шаклҳо, зарбҳо ва намунаҳои васеи хулосабарорӣ ин низомро ба як дастури амалӣ табдил дод. Ҳар ду бо таъҷиб ба манобеи маърифат – аз мақбулоту маҳсусот то машҳуроту мазнунот ва ғайра нишон доданд, ки илми мантиқ на танҳо илми абстрактӣ, балки воситаи таълимӣ, иҷтимоӣ ва фалсафист.

Зербоби сеюми боби сеюм – «Вижагиҳои хоси назарияи бурҳон дар таълимоти мантиқии Абунасири Фаробӣ ва Насируддини Тусӣ» унвон дошта, дар он назарияи бурҳон, дар таълимоти Фаробӣ ва Насируддини Тусӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Қайд гардидааст, ки назарияи бурҳон ҷузъи ҷамъбасти таълимоти мантиқӣ маҳсуб шуда, аз Арасту сарчашма мегирад. Ӯ дар «Аналитикаи дуюм» назарияи бурҳонро мураттаб намуда, онро бо «Поэтика» ва «Оид ба раддияи суфастой» такмил кардааст. Мантиқшиносони баъдӣ, дар ин самт, ин анъанаро идома додаанд. Фаробӣ, Ибни Сино ва Тусӣ дар таҳқиқи мабодии қиёсҳо қадам ба қадам низомро такмил додаанд: Фаробӣ бо таснифи ҷоргона, Ибни Сино бо густариши сездаҳгона ва Тусӣ бо низоми мукаммали шонздаҳгона.

Насируддини Тусӣ низоми муқаддамоти бурҳониро бо шаш шарт муайян мекунад. Ба андешаи ӯ, агар ин шартҳо риоя нашаванд, ғалатҳои мантиқӣ пеш меоянд. Ин шартҳо чунинанд: муқаддамот бояд яқинӣ ва содиқ бошанд; аз натиҷаҳо пештар бошанд; дар ақл низ нисбат ба замон муқаддам бошанд; назар ба натиҷаҳо возеҳтару яқинтар бошанд; бо натиҷаҳо муносиб бошанд; ва авоили бароҳин ҳамеша пешсафу маълум бошанд.

Дар боби чаҳорум – «Ташаккули маърифати мантиқӣ дар таълимоти Абунасири Фаробӣ ва Насируддини Тусӣ», ки яке аз бахшҳои муҳимми диссертатсия маҳсуб мешавад, дар он масъалаҳои меҳварии ташаккул ва инкишофи донишҳои мантиқӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Зербоби аввали боби мазкур – «Таснифи илмҳо дар осори Абунасири Фаробӣ ва Насируддини Тусӣ ва ҷойгоҳи мантиқ дар он» ба масъалаи таснифи илмҳо ҳамчун мавзӯи бунёдии методологӣ ва назариявӣ бахшида шудааст. Дар он таъкид мешавад, ки масъалаи мазкур яке аз

заминаҳои асосии ташаккули низоми дониш дар тамаддуни шарқи асримиёнагӣ маҳсуб мешавад. Форобӣ ва Тусӣ фалсафаро ба ду бахш ҷудо кардаанд:

1. Фалсафаи назарӣ, ки дониш дар бораи мавҷудот ва ҳастии онҳо берун аз қудрати инсон аст, ба се бахш тақсим мешавад:

- илми таълимот (риёзиёт);
- илми табиат (табиӣёт);
- илми мобаъда-ат-табиъа (метафизика).

2. Фалсафаи амалӣ – дониш дар бораи он чӣ инсон бо амалҳои худ ба вучуд меорад, ба ду бахш ҷудо мешавад:

- илми ахлоқ;
- илми сиёсат.

Фалсафаи амалӣ дар таълимоти Тусӣ маънои шинохти «масолеҳи ҳаракати иродӣ ва афъоли синоӣ»-и инсонро дорад, ки ҳадафаш беҳбуди зиндагии иҷтимоӣ ва расидан ба камоли маънавӣ мебошад. Ӯ онро ба ду самт ҷудо мекунад:

- масоиле, ки ба нафси фардӣ иртибот доранд;
- масоиле, ки ба нафси ҷомеа вобастаанд.

Фалсафаи амалӣ ба андешаи ӯ се бахш дорад:

1. Таҳзиби ахлоқ – шинохти фазилатҳое, ки инсонро ба саодат мерасонанд.

2. Тадбири манзил – донишҳо барои эътидоли муносибатҳои оилавӣ ва идораи мушкilotи вобаста ба он.

3. Сиёсати мудун – омӯзиши навъҳои раёсат, сиёсат ва сохтори ҷомеаҳои маданӣ.

Дар зербоби дуюми боби чорум – «Маърифати ҳиссӣ: шаклҳо, хусусиятҳо ва нақши он дар равандҳои маърифатӣ», масъалаи маърифати ҳиссӣ дар андешаи мутафаккирон баррасӣ шудааст. Таъсири таълимоти Арасту ба Форобӣ ва Насируддини Тусӣ хеле равшан аст. Арасту эҳсосро шартӣ аслии зиндагии мавҷуди зинда дониста, воқеиятро аз зарраҳо ва шаклҳои гуногун таркибёфта мешуморад, ки барои инсон танҳо тавассути ҳис ошкор мешавад.

Форобӣ ва Тусӣ низ эҳсосро ибтидои маърифат медонанд, вале онро маҳдуд ва нопадидор мешуморанд. Ба назари онҳо, донишҳои кулӣ танҳо бо така ба ақл ва қобилияти абстраксии инсон ба даст меоянд. Бо вучуди ин, эҳсос нақши муҳим дорад, зеро, маҳз, аз таҷрибаи ҳиссӣ имкони идроки умумиятҳо пайдо мешавад.

Дар зербоби сеюми ҳамин боб масоили марбут ба «Маърифати ақлӣ (мантиқӣ) ва таҳлили он дар осори Абунастри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ» мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Усулҳои маърифати ақлонӣ ба он марбутанд, ки инсон чӣ гуна фикр мекунад, дарк менамояд, хотирро ҳифз мекунад ва онро идора месозад. Воситаи асосии ин раванд ҳуди ақл аст, ки дар фалсафа мақоми калидӣ дошта, диққати файласуфони бузург, аз ҷумла, Форобӣ ва Насируддини Тусиро ба худ ҷалб намудааст. Дар таълимоти онҳо таъсири равшани андешаҳои файласуфони Юнони қадим, бахусус, Арасту ба ҳубӣ эҳсос мешавад.

Маърифати ақлонӣ ҳамчун қобилияти тааққули – яъне дарки ҳақиқати ашё тавассути ақл, дар таълимоти ҳар ду мутафаккир бо унсурҳои космологияи арастуӣ ва назарияи навафлотунии судури нур пайванд ёфтааст. Онҳо ақдро унсури муттаҳидкунандаи се воқеияти асосӣ – олами илоҳӣ, табиати инсон ва ҳаёти иҷтимоӣ медонанд. Ҳар ду мутафаккир маърифати ақлониро аз воқеияти олам ва кайҳоншиносии олами боло оғоз мекунанд. Мабадаи асосӣ дар ин низом ақл аст, ки ҷавҳари мавҷуди аввалро ташкил медиҳад. Аммо минбаъд фарқиятҳо падида меоянд.

Боби панҷуми диссертатсия бо унвони «Нақши мантиқ ҳамчун методологияи маърифати олам ва шинохти ҳақиқат дар осори Абунастри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ» ба таҳқиқи ҷойгоҳ ва аҳаммияти мантиқ дар шинохти воқеият бахшида шудааст.

Зербоби аввали он, таҳти унвони «Маърифати олам аз дидгоҳи Абунастри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ», ба баррасии назарияи шинохт ва роҳҳои маърифатии ду мутафаккири барҷастаи Машриқзамин ихтисос ёфта, нишон медиҳад, ки чӣ гуна мантиқ ҳамчун абзори методологӣ ва меъёри таҳқиқи ҳақиқат дар осори онҳо ҷойгоҳи меҳварӣ пайдо кардааст.

Дар таълимоти Абунастри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ барои фаҳми низоми ҷаҳон ва ҷойгоҳи инсон дар он назарияҳои мураттаб ва маърифатшиносӣ пешниҳод шудаанд. Онҳо бо истифода аз равишҳои мантиқӣ ва таҷрибавӣ равандҳои шинохти ҳақиқат, табақабандии дониш ва унсурҳои зарурии маърифатро шарҳ медиҳанд, ки дар он мафҳумҳои асосӣ – эътиқод, ҳақиқат, зарурат ва тасодуф, бо ҳам алоқаманд шудаанд.

Зербоби дуюми боби панҷум ба таҳлили «Консепсияи ҳақиқат ва меъёрҳои он дар таълимоти Абунастри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ», ихтисос ёфтааст. Дар он чунин масъала баррасӣ мешавад, ки ҳақиқат

дар осори ҳар ду мутафаккир, танҳо мафҳуми фалсафӣ набуда, балки меъёри асосии маърифат доништа мешавад. Таҳлили муқоисавии концепсияи ҳақиқат ва меъёрҳои он дар таълимоти Абунастри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ чунин хулоса шудааст: 1. Таълимоти ҳарду мутафаккир зери таъсири амиқи фалсафаи Юнон, махсусан, андешаҳои Афлотун ва ба таври хос Арасту ташаккул ёфтаанд. 2. Меъёри марказии ҳақиқат дар андешаи ҳарду файласуф мутобиқати ақл бо воқеият мебошад. 3. Таҳлили ҳақиқат аз назари онҳо аз сатҳи метафизикӣ оғоз шуда, то ба баррасиҳои мантиқӣ ва маърифатӣ мерасад. 4. Дар муқоиса бо маърифати ҳиссӣ ва ақлонӣ, ки дар бахшҳои қаблӣ баррасӣ гардида буданд, тафовути ҷиддии назариявӣ байни Форобӣ ва Тусӣ дида намешавад. Ихтилофот бештар хусусияти услубӣ ва методологӣ доранд – масалан, фарқ дар истифодаи истилоҳот, услуби баёни қазияҳо ва интиҳоби мисолҳои мантиқӣ.

Хулоса аз 12 банд иборат буда, дар он натиҷаи таҳқиқи масъалаи рушди тафаккури мантиқӣ бо методологияи ҳоси илмӣ муайян гардида, фаҳмиши дурусти категорияҳои мантиқӣ-маърифатӣ дар заминаи методологияи асосии таҳлили фалсафӣ нишон дода шудааст. Таҳлили таърихӣ ва илмӣ-мантиқии категорияҳои мафҳум, қазия, қиёс, бурҳон, маърифати ҳиссӣ-ақлӣ ва ҳақиқат нишон медиҳад, ки онҳо ҳамчун равандҳои бозғайимии инъикоси тафаккур амал карда, низомии дурусти мантиқӣ-маърифатиро муайян месозанд. Аз рӯйи таҳқиқи диссертатсия мантиқ нақши асосии методологӣ дошта, имконият медиҳад, ки воқеияти дарки мафҳумҳои маърифатӣ низ ба таври возеҳ фаҳмида шаванд. Вобаста ба низомии таҳқиқ, категорияҳои зикргардида ҳамчун зербунёди назариявии тамоми равишҳои мантиқӣ-маърифатӣ амал карда, робитаи мантиқиро дар байни мафҳумҳои асосӣ ба вучуд меоранд.

Ҳамин тариқ, хулосаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки низомии муқоисавӣ, мантиқӣ-маърифатии мутафаккирони классикӣ на ҳамчун инъикоси назариявии воқеият, балки низомии методологияи босалоҳият ва боарзише мебошанд, ки дар асоси афкори ратсионалиии онҳо тафаккури илмӣ ташаккул меёбад ва барои таҳкими ҷаҳонбинӣ дар замони муосир хеле аҳаммияти муҳим дорад.

Аҳамияти илмӣ, амалӣ ва иҷтимоии диссертатсия. Аҳаммияти ин таҳқиқот пеш аз ҳама дар он ифода меёбад, ки дар он нахустин бор илми мантиқ ҳамчун соҳаи мустақили тафаккур дар раванди таърихӣ ташаккул ва таҳаввули худ баррасӣ шудааст. Дар ин замина, таълимоти

мантиқии Абунастри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ ба таври муқоисавӣ таҳлил гардида, натиҷаҳои он дар сатҳи назариявӣ мавриди истифода қарор дода шудаанд. Таҳқиқот ҳамчун иқдоми илмӣ мукамал ба ғанигардони дониши фалсафӣ ва мантиқӣ, таҳкими заминаи рушди тафаккури ақлонӣ ва шинохти таърихи ташаккули тафаккури илмӣ мусоидат менамояд.

Аҳаммияти назариявӣ таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки аввалин бор дар доираи фалсафаи тоҷик ва мантиқшиносӣ илмӣ мантиқ ҳамчун методология дар таълимоти ду мутафаккири барҷаста – Форобӣ ва Тусӣ, муаррифӣ гардида, ба таври муқоисавӣ, системавӣ ва методологӣ таҳлили амиқ шудааст. Дар натиҷа, саҳми онҳо дар ташаккули низоми мустақили мантиқӣ равшан гардида, мафҳумҳо ва мақолаҳои калидии мантиқӣ (қазия, мафҳум, қиёс ва бурҳон) бо таҳлили муфасссал такмил ёфтаанд. Илова бар ин, таҳқиқ моделҳои нави таҳлили фалсафӣ ва истилоҳшиносии мантиқиро пешниҳод намуда, барои рушди илмҳои фалсафа, мантиқ, маърифатшиносӣ ва таърихи афкори тоҷик арзиши назариявӣ баланд пайдо кардааст.

Аҳаммияти амалӣ таҳқиқ ва натиҷаҳои бадастомада метавонанд дар таҳия ва таълими барномаҳои таълимӣ дар самтҳои «Фалсафа», «Мантиқ», «Маърифатшиносӣ», «Таърихи фалсафа» ва «Фалсафа ва методологияи илм» истифода шаванд. Хулосаҳои таҳқиқӣ метавонанд барои донишҷӯёну омӯзгорон ва муҳаққиқон ҳамчун воситаи методологӣ хизмат намоянд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дар он аст, ки кор ба дақиқсозии луғавию категориявӣ ва концептуалии таърихи фалсафа ва мантиқ ёрӣ мерасонад; аз лиҳози амалӣ, хулосаҳои он барои курсҳои «Таърихи фалсафа», «Онтология ва назарияи маърифат», «Методологияи таҳқиқоти илмӣ» ва семинарҳои истилоҳшиносии фалсафӣ муфиданд.

Наشري натиҷаҳои таҳқиқ аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Нашри натиҷаҳои асосии таҳқиқ дар як қатор китобу мақолаҳо ва гузоришҳои илмӣ ватанию хориҷӣ инъикос ёфтаанд, аз ҷумла, 2 монография, 2 китоби дарсӣ, 4 воситаи таълимӣ, 27 мақолаи илмӣ дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 17 мақолаи дигар дар конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ (ҷамъ, 52 номгӯй) ба нашр расидааст, ки ин саҳми диссертантро дар густариши тафаккури мантиқӣ нишон медиҳад.

Мутобиқати барасмиятдарории диссертатсия ба талаботи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нуқтаи назари сохт ва таркиби корҳои илмӣ таъмин гардидааст. Матн дорои муқаддима, асосноккунии мавзӯ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ, объекти тадқиқот, пешниҳодҳои илмӣ, қисми хулосавӣ ва рӯйхати адабиёти истифодашуда мебошад. Иқтибосҳо ва истинодҳо мувофиқи меъёрҳои қабулшуда оварда шудаанд. Забони таҳқиқоти илмӣ равшан, услуби баён пайваستا ва риояи фарҳанги истилоҳот таъмин шудааст. Дастовардҳои илмии диссертант дорои дараҷаи кофӣ назоварию саҳми илмию амалии худ мебошанд.

Автореферат, ки аз диссертатсия бармеояд, ба талаботи Тартиби додани дараҷаҳои илмӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.06.2021, №267 тасдиқ шудааст, ҷавобгӯ мебошад.

Бо вучуди баҳои мусбате, ки дар тақриз баён гардид, дар рисолаи мазкур баъзе камбудихо, ҳолатҳои баҳсталаб ҷой доранд, ки дар байни онҳо ҳолатҳои зеринро метавон ҷудо намуд:

1. Пеш аз ҳама диққати диссертантро ба он ҷалб карданиам, ки дар муқоиса ва таҳлили масъалаҳои мантиқӣ бештар ба методологияи таърихи фалсафӣ таъкид карда аст, ки метавонист дар таҳлили мантиқӣ хеле муъҷаз бошад;

2. Дар таҳлили шароити иҷтимоӣ-фарҳангии ҳаёти мутафаккирон, ки ба давраҳои гуногуни таърихӣ мансубанд, таҳлили сабабҳои аз мантиқи илмӣ дур шудани фалсафаи шарқро камтар мавриди мулоҳиза қарор додаанд, ки донишмандони мавқеи муаллиф дар ин бора хеле ҷолиб мебошад;

3. Бо вучуди эътимоднок будани таҳлили таъсири ҷунонӣ ба мантиқи Форобӣ ва Тусӣ, диссертант метавонист мавзӯро, ки аз муҳимтарин ҷанбаи таҳқиқаш аст, фарохтар пешниҳод мекард;

4. Дар боби таснифоти илм саҳми мутафаккирон дар рушди тафаккури илмӣ метавонист бештар ошкор шавад;

5. Бо ҳама муназзамии ифода ва илмияти матн, дар баъзе мавридҳо номуназзамии фикр ва аз мавзӯ берун шуданҳо ба назар мерасанд.

Боиси таъкид аст, ки эродҳои мазкур қиммат ва аҳаммияти таҳқиқотро коста намекунанд ва ба муҳтавои кор таъсири манфии зиёд намерасонад.

Хулоса, диссертатсияи Сулаймонов Баҳманёр Сайдиҳсонович дар мавзӯи “Мантиқ ва нақши методологияи он дар таълимоти Абунастри Форобӣ ва Насируддини Тусӣ” аз рӯйи ихтисоси 6.3.2. – таърихи

фалсафа пешниҳод гардидааст, ба тамоми талаботи пешниҳодшуда нисбат ба таҳқиқоти илмӣ ҷавобгӯ буда, дар сатҳи баланди илмӣ ба анҷом расида, ба талаботи бандҳои 31,33,34 ва 35-и Тартиби додани дараҷаҳои илмӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.06.2021, №267 тасдиқ шудааст, мувофиқ буда, муаллифи он сазовори дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои фалсафа аз рӯи ихтисоси номбаршуда мебошад.

Муқарризи расмӣ:

доктори илмҳои фалсафа, профессори
кафедраи фанҳои ҷамъиятии Донишгоҳи
давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон
25 феввали соли 2026

Зоҳидов О.Ҳ.

Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
шаҳри Хучанд, кӯчаи Р. Ҳоҷиев, бинои 30, ҳуҷраи 47
Тел.: (+992) 92-720-3047
E-mail: ochilzohidov@gmail.com

Имзои профессор О.Ҳ. Зоҳидовро тасдиқ мекунам.
Сардори раёсати кадрҳо ва корҳои махсус
н.и.ҳ., дотсент

Бобоев А.

Суроғаи муассиса:

735700, ш. Хучанд, мкрн. 17., №1.
Тел.: (+992-3422) 2-38-11
E-mail: tsulbp@rambler.ru
28 феввали соли 2026